

Οι εκδηλώσεις οργανώνονται από τον Σύλλογο Κατοίκων Παλιάς Πόλης Ρεθύμνου σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου και τελούν υπό την αιγίδα της Αντιπεριφέρειας Ρεθύμνου και του Δήμου Ρεθύμνου.

Συνεργαζόμενοι φορείς: Σύλλογος ξενοδόχων, Λύκειο Ελληνίδων, Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνου.

Το Ρέθυμνο του τρόμου: ιστορική πραγματικότητα και αστικοί μύθοι.

Πρόγραμμα περιήγησης και προβολή από τον Χάρη Στρατιδάκη και ομιλία από τον Θεοδωρή Ρηγιγιώτη, στα πλαίσια των γιορτών Παλιάς Πόλης “Ημέρες Ρεθύμνου”
Κυριακή 29 Μαΐου 2016

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ποιος είπε ότι η Ιστορία είναι ανιαρή; Θα το διαφεύσουμε με μια ασυνήθιστη ξενάγηση. Θα γνωρίσουμε αποκλεισμούς σε σπήλαια, σεισμούς, παλιρροϊκά κύματα, επιδημίες, πολιορκίες και εξανδραποδισμούς, βασανιστήρια και δολοφονίες. Αν δεν έχουμε τρομάξει αρκετά, θα κινδυνεύσουμε από τρικυμίες και πυρκαγιές, από την Ιερά Εξέταση και την Γερμανική Κομαντατούρ, από τους Καπνουτζήδες της Μεγάλης Πόρτας και από τους ανώμαλους του Μασταμπά.

Αν δεν έχουμε ακόμα φοβηθεί ή μας είναι δύσκολο να περπατήσουμε, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εκδήλωση που θα ακολουθήσει **στις 9.00 μ.μ. στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης**, με όλα τα παραπάνω αλλά και βομβαρδισμούς, πυραμίδες κρανίων, ναυάγια, πλημμύρες, πολέμους, τσαλαπατήματα και θανατικά.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.

Είναι καιρός να περάσουμε από την στρατιωτική, την πολιτική και την μνημειακή στην κοινωνική Ιστορία, την Ιστορία δηλαδή των πόλεων, της νεολαίας, των γυναικών, των μειονοτήτων, της διατροφής, των κοινωνικών σχέσεων, των νοοτροπιών κ.λπ. Στα πλαίσια των «Ημερών Ρεθύμνου» προσφέραμε πέρυσι στις 25 Μαΐου την ξενάγηση του *Χάρη Στρατιδάκη* «Ανιχνεύοντας την ιστορία της γεύσης στο Ρέθυμνο» και φέτος «Το Ρέθυμνο του τρόμου», που περιλαμβάνει περιήγηση δύο περίπου ωρών με 29 στάσεις ενημέρωσης. Στη συνέχεια στο φιλόξενο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης ο θεολόγος καθηγητής *Θοδωρής Ρηγιγιώτης* θα μας εισάγει στο θέμα των αστικών ρεθεμνιώτικων μύθων κι εσείς με τις μαρτυρίες σας θα βοηθήσετε στην καταγραφή όσο γίνεται περισσότερων από αυτούς. Η εκδήλωση θα κλείσει με προβολή του *Χάρη Στρατιδάκη* με πολλές ακόμα στάσεις τρόμου, τις οποίες κατά την περιήγησή μας δεν θα έχουμε την ευκαιρία να επισκεφθούμε.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: τρόμος, φόβος, αγωνία, αποτροπιασμός, απειλή, κίνδυνος, δέος, φρίκη

ΕΚΚΙΝΗΣΗ. Δημοτικός Κήπος. Η περιήγησή μας θα ξεκινήσει από τους κατεξοχήν χώρους του θανάτου, τα νεκροταφεία δηλαδή του Ρεθύμνου, από τα οποία τα πιο εκτεταμένα ήταν με διαφορά

τα μουσουλμανικά. Ως γνωστόν οι μουσουλμάνοι δεν αποδέχονται την αποκομιδή των οστών των νεκρών, οπότε τα νεκροταφεία

αυτά καταλάμβαναν μεγάλη έκταση έξω από τα τείχη των πόλεων -του Ρεθύμνου στην περίπτωση μας. Ο Δημοτικός Κήπος δημιουργήθηκε σε αναγκαστικά απαλλοτριωμένο από τον δήμαρχο *Μενέλαο Παπαδάκη* χώρο των νεκροταφείων αυτών. Σήμερα με προσεκτική ματιά μπορούμε ακόμα να εντοπίσουμε σ' αυτόν κάποια τμήματα επιτύμβιων μουσουλμανικών στηλών.

Ξενοδοχείο Jo-An. Το κτήριο που προϋπήρχε εκείνου που στεγάζει σήμερα το ξενοδοχείο Jo-An ήταν επί Γερμανοκατοχής η έδρα της Γκεστάπο και είχε «στοιχειώσει» από τα βασανιστήρια που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό του.

Πλατεία Τεσσάρων Μαρτύρων. Στην πλατεία Τεσσάρων Μαρτύρων εντοπίζονται πολλά σημεία τρόμου. Εδώ βρισκόταν ο ιστορικός Πλάτανος, από τα κλαδιά του οποίου είχαν γίνει αλληπάλληλοι απαγχονισμοί επί οθωμανικής κατοχής (*Α. Γιουλούντας* το 1659, *Ε. Φουντουλάκης* το 1892 κ.ά.). Εδώ σχηματίστηκε μια πυραμίδα με τα κεφάλια των αποκεφαλισμένων επαναστατών στις 4 Μαρτίου 1821 και εδώ καρατομήθηκαν στις 28 Οκτωβρίου 1824 οι *Τέσσερις Μάρτυρες*

του Ρεθύμνου (*Γεώργιος, Αγγελής, Μανουήλ και Νικόλαος*). Εδώ είναι και τα σημεία αναφοράς δύο μεταγενέστερων στιγμών τρόμου της πόλης, αφού εδώ λειτουργούσε το πρακτορείο λεωφορείων Ρεθύμνου-Χανίων, ένα λεωφορείο από τα οποία έπεσε σε γκρεμό κατά τη δεκαετία του 1960 στο Ατσιπόπουλο, αλλά και το πρακτορείο του πλοίου «*Ηράκλειον*» που στις 8 Δεκεμβρίου του 1966 πήρε μαζί του στο βυθό της Φαλκονέρας πολλούς Ρεθεμνιώτες. Ελάχιστοι, όπως ο *Ιάκωβος Αντωνογιαννάκης* και ο *Κωστής Μπιρικιάκης*, μπόρεσαν να διασωθούν.

Πύλη Guora. Στην Μεγάλη Πόρτα των περιμετρικών τειχών της πόλης δεν μπορούμε παρά να θυμηθούμε τους Αλβανούς υπερασπιστές της (*stradioti*), που στις 20 Οκτωβρίου 1646 κινδύνεψαν να αποκλειστούν πολεμώντας σε χαρακώματα εκτός τειχών από τα οθωμανικά στρατεύματα που είχαν διεισδύσει από τα ανατολικά του Ρεθύμνου και οι οποίοι βρήκαν τον

θάνατο προσπαθώντας να προστατευτούν μέσα από τα τείχος. Θα θυμηθούμε επίσης τους Καπνουτζήδες φύλακές της, που ήταν ο φόβος και ο τρόμος των χριστιανών χωρικών και αστών που εισέρχονταν και εξέρχονταν αντίστοιχα από το

Ρέθυμνο, αλλά και των περιηγητών που το επισκέπτονταν και που μας άφησαν περιγραφές τους. Αργότερα, κατά την Μάχη της Κρήτης η περιοχή γνώρισε και πάλι τον τρόμο με τους ανηλεείς γερμανικούς βομβαρδισμούς, παρότι δεν περιείχε στρατιωτικούς στόχους.

Ναός Αγίας Βαρβάρας. Ο ναός της Αγίας Βαρβάρας οικοδομήθηκε το 1885 στη θέση ενός χαμάμ, που διέσωζε την ανάμνηση ενός ομώνυμου ναού της Βενετοκρατίας. Κατά την επιδημία τότε της ευλογιάς, ο μουσουλμάνος ιδιοκτήτης του πείστηκε να το πουλήσει για την οικοδόμηση του ναού της Αγίας, που θεωρούνταν η προστάτις των πιστών από την θανατηφόρο ασθένεια. Να θυμίσουμε ότι η τελευταία τέτοια επιδημία στην Ευρώπη σημειώθηκε σχετικά πρόσφατα, το έτος 1951. Στο προσκυνητάρι στο εσωτερικό του ναού μπορούμε να παρατηρήσουμε τα φρικιαστικά βασανιστήρια τα οποία υπέστη η Αγία (μαστιγώσεις, χτυπήματα, καψίματα κ.ά.).

Μέγαρο Εθνικής Τράπεζας. Το μέγαρο της Εθνικής Τράπεζας κατέρρευσε σε μεγάλο τμήμα του κατά τους βομβαρδισμούς της 23^{ης}-4^{ου}-1941. Με την κατάρρευση καταπλακώθηκαν στο καταφύγιο που λειτουργούσε στο υπόγειό του επιφανείς Ρεθεμνιώτες, μεταξύ των οποίων ο τότε νομάρχης *Γεώργιος Τσαγρής*, γιατρός από την Βισταγή, και ο διοικητής της Χωροφυλακής *Στυλιανός Μανιουδάκης*. Σήμερα μια εντοιχισμένη πλάκα στο αναστηλωμένο κτίριο μνημονεύει το γεγονός, ενώ δύο κοντινοί δρόμοι διατηρούν στη συλλογική μνήμη τα ονόματά τους.

Οικία Κατσαντώνη. Στην εγκαταλελειμμένη από δεκαετίες τριώροφη κατοικία του μικροβιολόγου γιατρού *Θεοχάρη Κατσαντώνη* θα θυμηθούμε τον σκοτωμό του γιου του *Σωτήρη*, που είχε βυθίσει στο πένθος την οικογένεια αλλά και συνολικά

τη ρεθεμνιώτικη κοινωνία. Το παιδί ήταν ναυτοπρόσκοπος και περιεργαζόταν μαζί με άλλους ένα όπλο στο γνωστό γραφείο του σώματος στο βενετσιάνικο λιμάνι.

Καμπαναριό Μητρόπολης. Στο καμπαναριό της Μητρόπολης, που είναι οικοδομημένο το έτος 1899, θα θυμηθούμε τόσο τις

μαύρες στιγμές που έχει σημαίνει στην υπεραιωνόβια διαδρομή του (πολέμους, εθνικές καταστροφές, πυρκαγιές, θανάτους επιφανών κ.ά.) όσο και την φωτογραφία του καρφωμένου κατά τη Μάχη της Κρήτης καναπέ στο αλεξικέραυνό του, που αισθητοποιεί σήμερα το μέγεθος και την τρομακτικότητα των γερμανικών βομβαρδισμών.

Μουσείο Μητροπολιτικού ναού. Στο Μουσείο της Ενορίας του Μητροπολιτικού Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου θα παρατηρήσουμε το ασημένιο τάμα των αναχωρούντων για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο Ρεθεμνιωτόπουλων, μερικά από τα οποία δεν είχαν την τύχη να ξαναγυρίσουν στην γενέθλια πόλη. Θα θυμηθούμε επίσης ότι στη θέση τους στεγάζονταν τα γραφεία της Δημογεροντίας Ρεθύμνης, τα οποία κατέρρευσαν κατά τους βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης, καταστρέφοντας στα ερείπιά τους τα πολύτιμα για την ιστορία της πόλης μας αρχεία.

Γωνία Αρκαδίου και Βάρδα

Καλλέργη. Στη γωνία των οδών αυτών θα θυμηθούμε την καμάρα της περιόδου της Βενετοκρατίας που γεφύρωνε τον -υπόγειο σήμερα- χείμαρρο και ονοματοδότησε όχι μόνο αυτόν αλλά και την ευρύτερη περιοχή. Ο χείμαρρος αυτός είναι που προκαλούσε διαχρονικά καταστροφικές πλημμύρες στο Ρέθυμνο, με μεγαλύτερες εκείνες των ετών 1590, 1917, 1920, 1925, 1928, 1984 και 1991.

Τέμενος Καρά Μουσά Πασά. Στο νότιο τμήμα του περιβόλου του τεμένους θα σταθούμε μπροστά στα εκθέματα των

επιτύμβιων πλακών των μουσουλμάνων συμπολιτών μας του περασμένου και προπερασμένου αιώνα και θα «διαβάσουμε» σε μερικές από αυτές (με τη βοήθεια της βάσης δεδομένων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών) θρηνητικές εκφράσεις, όπως: «...Αν αναλογιστείς τα εγκόσμια με φιλοσοφική διάθεση, θα διαπιστώσεις ότι ο θάνατος καθαυτός φανερώνει το μάταιο της ύπαρξής μας. Ο Σιναμέκ-ζαντέ-μπέι το γνώριζε αυτό στη ζωή

του... γι' αυτό όλος ο λαός του Ρεθύμνου κλαίει και θρηνεί... Οκτώβριος 1879».

Πλατεία Άγνωστου Στρατιώτη. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη είναι στην πραγματικότητα ένα κενοτάφιο που παραπέμπει στους διαχρονικά πεσόντες σε μάχες Ρεθυμνίους. Κατασκευάστηκε από τον γλύπτη Δ. Περάκη και στήθηκε στην διαμορφούμενη τότε πλατεία το έτος 1930, στα πλαίσια

του εορτασμού της εκατονταετηρίδας για την ελληνική παλιγγενεσία. Στην πλατεία αυτή θα θυμηθούμε ότι έφτανε το περιμετρικό τείχος της πόλης, που κατασκευάστηκε μετά από την επιδρομή του Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα το 1538. Εκεί βρισκόταν και η Πύλη της Άμμου (Κουμ Καπί), τα ίχνη της οποίας αποκαλύφθηκαν πρόσφατα αλλά δεν διατηρήθηκαν. Από αυτή την πύλη έφυγαν για τον Χάνδακα οι περισσότεροι υπερασπιστές του Ρεθύμνου το 1646, μετά την άλωση της πόλης και του φρουρίου της. Αλλά και η ίδια η κατάληψη της πόλης είχε ξεκινήσει από εδώ, όταν στις 20 Οκτωβρίου 1646 σημειώθηκε μια έκρηξη στον προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας. Ένα υπόλειμμα του προμαχώνα αυτού μπορούμε να δούμε επί της οδού Εθνάρχου Μακαρίου, με τη μορφή ενός θολωτού καταλύματος. Δεν θα παραλείψουμε να αναφερθούμε στο Πρακτορείο Λεωφορείων της τέως επαρχίας Αμαρίου, που διαχρονικά ήταν χωροθετημένο σ' αυτήν την πλατεία, προκειμένου να αναφερθούμε στην πτώση λεωφορείου της γραμμής αυτής στην περιοχή των Πρασών.

Ξενοδοχείο Κύμα. Στο σημερινό ξενοδοχείο «Κύμα» θα θυμηθούμε το ομώνυμο καφενείο του παρελθόντος και την άγκυρα από ναυάγιο πλοίου που το «κοσμούσε». Το ναυάγιο είχε συμβεί τον χειμώνα του 1919 (ή του 1913,

κατά τον Π. Πρεβελάκη). Ήταν ένα μεγάλο ιστιοφόρο που εξώκειλε εξαιτίας των δυνατών βορειών ανέμων και που μετά την αφαίρεση του φορτίου από το πλήρωμα κουρσεύτηκε από

την φτωχολογιά της πόλης. Εδώ θα θυμηθούμε επίσης, αν έχουμε χρόνο, μια σειρά φρικιαστικών ναυαγίων, από την σαΐτα πολλάκι της Βενετοκρατίας μέχρι το «Πανελλήνιον» της επανάστασης του 1866, την «Αφροδίτη» της εταιρείας «Μακ Δούαλ και Βάρβουρ», την «Αλεξάνδρα» και το «Αλμπάνο», που κόλλησαν στην ρεθεμνιώτικη άμμο. Θα θυμηθούμε επίσης τους ηρωικούς Τουρκορεθύμνιους βαρκάρηδες του 1899 που βραβεύτηκαν για την αυτοθυσία τους στη σωτηρία του πληρώματος της ρωσικής λέμβου.

Προκυμαία. Περπατώντας την Προκυμαία προς τα βορειοδυτικά θα θυμηθούμε ότι μέχρι την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας η θάλασσα έφτανε ελάχιστα μέτρα από τα σπίτια και τις αποθήκες, που δεινοπαθούσαν κατά τις ημέρες θαλασσοταραχών. Θα θυμηθούμε επίσης τις εκατοντάδες των κατοίκων της πόλης αλλά και των επισκεπτών της που έχουν πνιγεί στο θαλάσσιο μέτωπο της πόλης είτε από απερισκεψία είτε από άγνοια του γεγονότος ότι το περιτρέχουν ισχυρά θαλάσσια ρεύματα, τα οποία ενισχύονται κατά τις νημείες που έπονται των μελτεμιών.

Προκυμαία-Παλιό Δημαρχείο. Στο μέσον της Προκυμαίας, κάτω από το Παλιό Δημαρχείο στη Χαλάστρα, θα θυμηθούμε μια από τις χειρότερες πολιτικά περιόδους της ελληνικής ιστορίας, εκείνη του τρόμου των «Πεζοναυτών». Την περίοδο εκείνη, μετά τις εκλογές του 1920, είχαν σταλεί στην Κρήτη μεγάλες

στρατιωτικές δυνάμεις, που, αντί να πολεμούν στη Μικρασία, τρομοκρατούσαν τους κυβερνητικούς τους αντιπάλους. Κάτω από το Δημαρχείο, στο οινοπνευματοποιείο-καφενείο Σπανουδάκη διεξήχθησαν δυο από τις εντυπωσιακότερες πράξεις αντίστασης, που αναπτέρωσαν το ηθικό των Ρεθεμνιωτών.

Οδός Αρκαδίου. Οικία Δρανδάκη. Στην γνωστή μας από όλες σχεδόν τις ρεθεμνιώτικες περιηγήσεις οικία Δρανδάκη (κονάκι Ιζέτ Πασά) θα θυμηθούμε ότι εδώ στεγαζόταν επί σειρά δεκαετιών το Αγγλικό Τηλεγραφείο, με καλώδιο που ερχόταν από το ομώνυμο οίκημα, που και αυτό σώζεται στην περιοχή του Κουμπέ. Από εδώ λοιπόν είχαν ακουστεί στο Ρέθυμνο από τις πιο ευχάριστες μέχρι τις πιο φρικιαστικές ειδήσεις, μεταξύ των οποίων περίοπτη οπωσδήποτε θέση κρατεί η είδηση της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου στις 13 Αυγούστου 1922.

Αποβάθρα. Στην γνωστή μας ως Αποβάθρα με τα σκαλάκια της θα θυμηθούμε τις εσπευσμένες αναχωρήσεις των χριστιανών

αστών του Ρεθύμνου κατά τις αλλεπάλληλες κρητικές επαναστάσεις του 19ου αιώνα και τους εγκλωβισμούς-ομηρία τους μέσα στην πόλη σε μερικές από αυτές. Θα αναφερθούμε επίσης στην άφιξη υπό φρικιαστικές συνθήκες

των τεσσάρων περίπου χιλιάδων ξεριζωμένων Μικρασιατών, στις οποίες θα μας ξεναγήσει αναλυτικά την επόμενη Τετάρτη 1 Ιουνίου 2016 ο «πρύτανης» των Μικρασιατών Παρασκευάς

Συριανόγλου. Δεν θα παραλείψουμε να αναφερθούμε στον οδυρμό της αναγκαστικής αποχώρησης των 3.000-3.500 Τουρκορεθυμνίων, τον οποίο έχει περιγράψει ποιητικά ο *Παντελής Πρεβελάκης*, και στην αγωνία των αναχωρούντων με τις βαπορόβαρκες Ρεθεμνιωτών ταξιδιωτών, οι οποίες τους μετέφεραν στα αραγμένα αρόδο πλοία.

Λύκειο των Ελληνίδων. Θα σταθούμε μπροστά στο κτήριο του έτους 1935 για να αποτίσουμε φόρο τιμής στις κυρίες του,

που, όπως και εκείνες του Συλλόγου Κυριών, προσέφεραν το πρώτο πιάτο φαγητού και την πρώτη κουβέρτα στους πρόσφυγες της Μικρασίας που έφτασαν καραβοτσακισμένοι στο Ρέθυμνο. Θα θυμηθούμε επίσης ότι η ημέρα της περιήγησής μας είναι σημαδιακή, η 29^η Μαΐου, και ότι σε λίγη ώρα θα ξεκινήσει στο εσωτερικό του κτηρίου η ομιλία του *Κώστα Μυγιάκη* «Εάλω η Πόλις».

Βενετσιάνικο λιμάνι. Στις πλάκες του λιμανιού συνέβη μια από τις φρικιαστικότερες σφαγές στην ιστορία της πόλης. Το Σάββατο 10 Οκτωβρίου 1646, μετά την είσοδο στους προμαχώνες των τειχών των οθωμανικών στρατευμάτων και την σφαγή που εξαπέλυσαν μέσα στην πόλη, κατέφυγαν στο λιμάνι εκατοντάδες Ρεθεμνιωτών, στους οποίους είχε προαναγγελθεί ότι η είσοδος στη Φορτέτζα ήταν απαγορευμένη. Εκεί, προσπαθώντας να βρουν θέση στα λιγοστά πλεύμενα, τους πρόλαβαν οι κατακτητές και επακολούθησαν νέες σφαγές και εξανδραποδισμοί. Οι λίγοι που σώθηκαν αναζήτησαν τη

σωτηρία τους στο φρούριο, η ανατολική πύλη του οποίου άνοιξε τελικά και γι' αυτούς. Και για άλλους όμως λόγους το παλιό λιμάνι του Ρεθύμνου αποτελεί την ιστορική «Μέκκα» του φόβου και του τρόμου. Θα σταθούμε και θα αναφερθούμε στον Πύργο του Νερού (Σου Κουλέ) και στις φυλακές του ισογείου του. Θα αναφερθούμε επίσης στους Ρεθεμνιώτες που φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν σ' αυτόν και στη συνέχεια «φουνταρίστηκαν» από μια βάρκα στα ανοιχτά του λιμανιού, με ένα σκοινί στο λαιμό με μια πέτρα κρεμασμένη στην άκρη του. Θα αναφερθούμε επίσης στις φυλακές στο ισόγειο του Κονακιού του *Οσμάν Πασά* και στο λοιμοκαθαρτήριο που λειτουργούσε ήδη από τη Βενετοκρατία στον μυχό του λιμανιού. Ο χώρος προληπτικής κράτησης αυτός μεταφέρθηκε επί οθωμανικής κατοχής λίγο νοτιοδυτικότερα και μετασηματίστηκε στο γνωστό μας από την φωτογραφία του *F. Boissonas* Υγειονομείο. Θα μιλήσουμε επίσης για τις μεγαλύτερες ιστορικά τρικυμίες των ετών 1583 και 1968 αλλά και στην υπονόμηση του «Φαναριού» από τις αποχωρούσες γερμανικές δυνάμεις κατοχής, προκειμένου να το ανατινάξουν και να αποκλείσουν το λιμάνι. Τα σημάδια της υπονόμησης αυτής διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Οδός Ιουλίας Πετυχάκη.

Εδώ θα θυμηθούμε όλα τα τσουνάμι των ιστορικών χρόνων, μικρότερα και μεγαλύτερα, που γνωρίζουμε ότι έπληξαν το Ρέθυμνο (έτη 1623 π.Χ., 66 μ.Χ., 365, 1303, 1494, 1612, 1650, 1681, 1741, 1810, 1843, 1846, 1856, 1870 και 1956). Δεν θα παραλείψουμε να αναφερθούμε στα φωτογραφικά τεκμήρια του παλιρροϊκού κύματος του 1956, το οποίο είχε δημιουργηθεί από σεισμό στην περιοχή της Αμοργού. Το τσουνάμι αυτό αποκάλυψε ολόκληρο

τον βυθό του βενετσιάνικου λιμανιού αλλά και της θαλάσσιας περιοχής μπροστά στο Ρέθυμνο. Όταν όμως στη συνέχεια τα νερά επανήλθαν ορμητικά, κατέκλυσαν την οδό στην οποία περιηγούμαστε και έφτασαν λίγο παραπάνω από το «Παλιό Μουσείο».

Loggia. Στην γνωστή μας από όλες σχεδόν τις ξεναγήσεις μας Loggia, αυτή τη φορά θα σταθούμε για να την αναφέρουμε ως ένα από τα ελάχιστα υπολείμματα της πειρατικής επιδρομής του Ουλούτζ Αλή του έτους 1570. Θα θυμίσουμε ότι κατά την επιδρομή εκείνη του μπειρλέμπεη του Αλγερίου σημειώθηκε τοπική επανάσταση και καταστράφηκαν ολοσχερώς 1.591 από τα συνολικά 3.091 σπίτια της πόλης.

Δεν χρειάζεται να αναφερθούμε στο τι συνέβη στις εκκλησίες, ούτε και στο άνοιγμα των τάφων, αλλά θα τονίσουμε ότι η τρομακτικότερη αυτή από τις καταστροφές του Ρεθύμνου επέφερε την αλλαγή της φυσιογνωμίας του, από κλασική μεσαιωνική σε αναγεννησιακή πόλη. Επειδή όμως δεν πρέπει να ξεχνιόμαστε, θα αναφερθούμε και στην καταδίκη από την Ιερά Εξέταση του *Francesco Barozzi*, ο οποίος υπήρξε εκ των ιδρυτών της «Ακαδημίας των *Vivì*» (1561) που συνερχόταν στη Loggia.

Πύργος Ρολογιού. Ο Πύργος του Ρολογιού, του οποίου σπαράγματα μόνο σώζονται σήμερα, θα μας δώσει την ευκαιρία να μιλήσουμε για τους σεισμούς που μαστίζουν την Κρήτη και ιδιαίτερα για εκείνον του έτους 1595, που γκρέμισε τον εδώ προμαχώνα του *Castell Vecchio*, του

οχυρωμένου πρωτοκύτταρου του Ρεθύμνου. Αυτό όμως έδωσε την ευκαιρία στις ενετικές αρχές να ανοικοδομήσουν στη θέση του το έτος 1601 το Ρολόι, που το σεβάστηκαν όλοι οι μεταγενέστεροι σεισμοί των ετών 1687, 1810, 1856, 1886 και 1887, όχι όμως και οι επίγονοι Νεορεθύμνιοι το 1946!

Οδός Παλαιολόγου. Εδώ θα κοντοσταθούμε για να θυμίσουμε τις μεγάλες πυρκαγιές της πόλης. Η μεγαλύτερη από αυτές ήταν οπωσδήποτε εκείνη της 19ης Οκτωβρίου 1900, η οποία κατέκαυσε 15 κατοικίες του δρόμου αυτού

Πλατεία Τίτου Πετυχάκη. Εδώ θα θυμηθούμε τον δεύτερο ιστορικό Πλάτανο της πόλης, από τα κλαδιά του οποίου είχαν απαγχονιστεί δεκάδες εγκληματιών, επαναστατών και αρνησίθρησκων, όπως ο γιος του ιερέα του Γερακαρίου

Ματθαίος, ο οποίος έχει ανακηρυχθεί νεομάρτυρας της ορθοδοξίας και εορτάζεται στις 18 Αυγούστου. Εδώ είχε γίνει επίσης ο απαγχονισμός του επισκόπου Ρηθύμνης *Γεράσιμου Περδικάρη-Κοντογιαννάκη* και των συν αυτώ το έτος 1822.

Τζαμί Γαζή Χουσεΐν Πασά. Στο γνωστό μας και ως «Τζαμί Νερατζές» θα μιλήσουμε για την κατάρρευση του μιναρέ του από τους σεισμούς των ετών 1886-87, η οποία τόσο παραστατικά περιγράφεται στο «Χρονικό μιας πολιτείας». Το αποτέλεσμα ήταν να ανοικοδομηθεί εντυπωσιακότερος το έτος 1890 από τον πρακτικό μηχανικό *Γεώργιο Δασκαλάκη*, με δύο μάλιστα σεριφιέδες. Ο εντυπωσιακότερος αυτός από τους μιναρέδες

της πόλης είχε υποστεί ζημιές στην ανωδομή του, οπότε τα τελευταία χρόνια καθαιρέθηκε στο μισό περίπου του ύψους του και ανοικοδομήθηκε με υποδειγματικό τρόπο.

Μνημείο Μικρασιατών. Εδώ θα σταθούμε για να αποτίσουμε φόρο τιμής στους Μικρασιάτες πρόσφυγες, που, με τον τρόπο ζωγραφισμένο στα μάτια, με πλήθος ορφανών και χηρών ανάμεσά τους, ξεμπάρκαραν σε ένα άγνωστο σ' αυτούς τόπο,

και, παρ' όλες τις ασχημίες κάποιων εντοπίων, μπόρεσαν να ριζώσουν, να γεννοβολήσουν και να μεταφέρουν πρωτοποριακούς τρόπους παραγωγής και το σημαντικό πολιτιστικό τους απόθεμα.

Ναός Αγίου Φραγκίσκου. Εδώ θα μιλήσουμε για δύο κατεξοχήν φρικιαστικά γεγονότα. Θα μιλήσουμε δηλαδή για τα αλλεπάλληλα στρώματα πυκνών ταφών που αποκαλύφθηκαν κάτω από το δάπεδο του ναού, που παραπέμπουν στην περίοδο της πολιορκίας του Ρεθύμνου και της κατάκτησής του από τα οθωμανικά στρατεύματα. Θα αναφερθούμε όμως και σε ένα πολύ

προγενέστερο, φρικιαστικό κι αυτό, γεγονός: τα εκθέματα του σημερινού Αρχαιολογικού Μουσείου που στεγάζεται εδώ και που αναφέρονται στην καταπλάκωση τριών ανθρώπων κατά τη ύστερη νεολιθική περίοδο στο κοντινό Σπήλαιο του Γερανίου. Οι άνθρωποι

αυτοί εγκλωβίστηκαν μέσα στους χώρους του από έναν ογκόλιθο που απέφραξε την είσοδό του, μετακινημένος πιθανότατα από κάποιον σεισμό της εποχής εκείνης. Οι σκελετοί τους βρέθηκαν επί τόπου, όπως ξεψύχησαν από ασιτία και αφυδάτωση, προσφέροντας σ' εμάς τους νεότερους την «Μικρή Πομπηία του Ρεθύμνου».

Οδός Νικηφόρου Φωκά - θέα Φορτέτζας. Στην οδό Νικηφόρου Φωκά θα κοντοσταθούμε για να ατενίσουμε τη θέα της Φορτέτζας. Κάθε σημείο του φρουρίου αυτού αποπνέει φόβο και τρόμο. Από τις φυλακές στην κατοικία του Ρέκτορα φτάνουν στα αυτιά μας κραυγές βασανιζόμενων. Από το πηγάδι της κοντράμινας στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία ακούμε τον απόηχο των θηριωδών μαχών που διεξάγονται πίσω από τη βάση του τείχους, ανάμεσα σε υπονομευτές και ανθυπονομευτές.

Από την βορεινή και την ανατολική πύλη ακούγονται τα κλάματα όσων Ρεθεμνιωτών επέζησαν από την πανούκλα και εκπατρίστηκαν κατά την πολιορκία και τη συνθηκολόγηση του 1646. Από τα παρατημένα σήμερα στην αρμπόνα του Κρητικού Πελάγους τούρκικα κανόνια ακούγονται απανωτές εκπυροσκορήσεις. Από τον τάφο του Σεχίτη της Φορτέτζας στις

βόρειες κλιτύες του φρουρίου ακούγονται οι κραυγές του από τα βασανιστήρια των Βενετών και ο γδούπος από το πέταγμα του σώματός του κάτω από τα τείχη. Γδούποι ακούγονται και από το πέταγμα των σωμάτων των πεθαμένων από την πανούκλα μπροστά από τις πύλες του φρουρίου, για την αποτροπή του πλησιάζματος των αντιπάλων. Με την ευκαιρία θα θυμηθούμε ότι οι πιο ανθρωποβόρες επιδημίες πανούκλας που έπληξαν το Ρέθυμνο ήταν εκείνες των ετών 1292, 1340/50, 1553, 1556, 1558, 1592/95, 1646 και 1817/39. Τέλος, από τα «Σύρματα» της

Φορτέτζας, όπου είχαν εγκλειστεί από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής, ακούγονται μέχρι σήμερα τα βογκητά των αγωνιστών της αντίστασης, που στις περιπτώσεις που επιζούσαν οδηγούνταν στη συνέχεια στις Φυλακές της Αγιάς για ομηρία και εκτέλεση.

Οδός Νικηφόρου Φωκά-Μικρή Παναγία. Στην «Κυρία των Αγγέλων» θα σταθούμε για να θυμηθούμε ότι κατά την Βενετοκρατία αποτελούσε καθολικό της Μονής της Αγίας Μαρίας Μαγδαληνής των Δομινικανών μοναχών και ότι κατά την περίοδο της οθωμανικής κατοχής μετατράπηκε σε τέμενος του *Ανγκεμπούτ Πασά*. Ο μιναρές του τεμένους αυτού κατέρρευσε κατά τον σεισμό του 1687 και δεν ανοικοδομήθηκε ποτέ, γι' αυτό και ονομαζόταν από τους Χριστιανορθομυνίους, που απέδιδαν το γεγονός σε θαύμα, «Κομμένος μιναρές» ή «Κουτσοτρούλης». Στο πλάι της σημερινής εκκλησίας θα συναντήσουμε την προτομή ενός «αγίου» των караβοτσακισμένων Μικρασιατών του Ρεθύμνου, του παπα-Γρηγόρη Βοργιαδάκη, που, πρόσφυγας ο ίδιος του πρώτου ξεριζωμού του 1915, στάθηκε στο πλάι τους καθοδηγητής και αδελφός. Κι ακόμα δεν θα ξεχάσουμε να αναφέρουμε ότι το 1920 ξεψύχησε στο Ρέθυμνο μετά από βασανιστική ασθένεια η εικοσάχρονη *Υπατία Μοάτσου*, που η οικογένειά της δώρισε την προίκα που δεν πρόλαβε να χαρεί για την κατασκευή του καμπαναριού που έχουμε μπροστά μας. Μέσα στην εκκλησία φυλάσσεται η εικόνα που το κορίτσι κρατούσε στα χέρια του όταν παρέδωσε το πνεύμα.

Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης. Φτάσαμε επιτέλους στο πάντα φιλόξενο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο. Εδώ δεν θα ξέρουμε τι να πρωτοδούμε: τα θανατηφόρα όπλα όλων των περιόδων που εκτίθενται στις προθήκες του, το μικρό βενετσιάνικο κανόνι που

προέρχεται από πλοίο, τις γερμανικές επιγραφές και τα κράνη... Θα τα δούμε στα γρήγορα, γιατί θα πρέπει να μας μείνει αρκετός χρόνος για την ομιλία και την προβολή που θα ακολουθήσουν.

Ομιλία Θεωρή Ρηγιιώτη: Αστικοί Μύθοι του Ρεθύμνου. Ο μελίρροτος και εμβριθής ερευνητής *Θ. Ρηγιιώτης* έρχεται να μας συναρπάσει για μία ακόμα φορά όχι μόνο με τις γνώσεις του αλλά και με το φιλέρευνο πνεύμα του.

ΠΡΟΒΟΛΗ. Έφτασε η ώρα να δούμε όσα δεν μπορούσαμε κατά την κοπιώδη περιήγησή μας στο Ρέθυμνο. Θα ακολουθήσει λοιπόν προβολή από τον Χάρη Στρατιδάκη φωτογραφικού υλικού που τεκμηριώνει τις 30 μέχρι στιγμής στάσεις μας. Θα προβληθούν όμως και άλλες 25, που αναφέρονται σε σημεία της πόλης τα οποία θα επισκεφθούμε μια άλλη φορά:

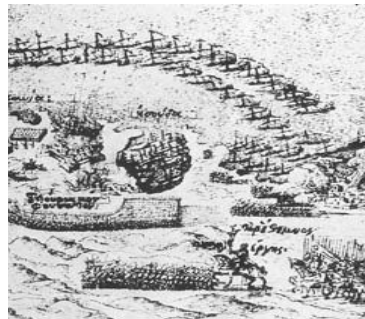
Τα κατά περιόδους νεκροταφεία, τους κατεξοχήν χώρους τρόμου του Ρεθύμνου (αρχαία, ορθόδοξα, καθολικό, εβραϊκό, γερμανικά, συμμαχικό).

Το υπόλειμμα του περιμετρικού τείχους του Ρεθύμνου στην οδό Δημακοπούλου, για να θυμηθούμε την πειρατική επιδρομή του Ντραγούτ-Ρεΐς, της πρώτης που κατόρθωσε να αποτρέψει το τείχος της πόλης το έτος 1562.

Την σπηλαιώδη εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα κάτω από τη Φορτέτζα, που θεωρούνταν ως προστάτις από τις επιδημίες της πανούκλας.

Τον ναό στην οδό Πατελάρου, ο οποίος πιθανότατα ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Λάζαρο, τον άνθρωπο που πήγε στον

Κάτω Κόσμο και μπόρεσε να ξαναγυρίσει πίσω, αλλά που ποτέ δεν ξαναχαμογέλασε. Στον ίδιο ναό μπορούμε να παρατηρήσουμε και ένα από τα ελάχιστα υπολείμματα του προ της λαίλαπας της επιδρομής του Ουλούτζ Αλή Ρεθύμνου.

Την Μονή του Αγίου Λαζάρου στην περιοχή του Κολυμβητηρίου (της οποίας την ανάμνηση είναι πιθανόν να διασώζει ο σημερινός ναός του Αγίου Νικολάου) και στην οποία λειτουργούσε το μεγάλο λοιμοκαθακτήριο της πόλης.

Την Μεσκηλιά και την ευρύτερη περιοχή του ορθόδοξου νεκροταφείου και του Τιμίου Σταυρού, για τις παραδειγματικές εκτελέσεις επί ενετικής κατοχής (λόφος Φουρκοκέφαλου), για την σπηλαιώδη εκκλησία της Αγίας Άννας, η οποία κατά την παράδοση οικοδομήθηκε στη μνήμη του απαγχονισμού του επαναστάτη Σήφη Βλαστού και του μαρτυρίου της 15χρονης κόρης του Άννας το 1453, για τις αυτοκτονίες με γκρέμισμα από τον λόφο των καλογραιών της Μονής Μεσαμπελίτισσας το 1646 και για τις προ Σπιναλόγκας κατοικίες των λεπρών του Ρεθύμνου.

Την οδό Ηλιακάκη, όπου κοντά στην κρήνη της είχε δολοφονηθεί από τους Καπνουτζήδες της Μεγάλης Πόρτας ο δάσκαλος Γεώργιος Ηλιακάκης το έτος 1896, χάριν παιδιάς!

Το κτήριο του Ορφανοτροφείου, στη θέση του τεκέ του Χασάν Μπαμπά, που οικοδομήθηκε για τη στέγαση των πεντάρφανων της Μικρασιατικής Καταστροφής, χρησιμοποιώντας το οικοδομικό του υλικό.

Την σπηλαιώδη εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα στον Κουμπέ, στην οποία είχαν καταφύγει πολλοί Ρεθεμνιώτες για να αποφύγουν τον όλεθρο των γερμανικών βομβαρδισμών, και οι οποίοι «έβλεπαν» στον εκεί σταλαγμίτη το «σκουφάκι του Αγίου».

Το κτήριο του Οίκου Παιδείας (Πολυκλαδικό, 1^ο Λύκειο), στον δυτικό τοίχο του οποίου διακρίνονταν μέχρι πρόσφατα τα αποτελέσματα των πυροβολισμών και των εκρήξεων της Μάχης της Κρήτης. Θα θυμηθούμε επίσης ότι από το 1^ο Γυμνάσιο εξαρτούνταν οργανικά το ημιγυμνάσιο Σπηλίου, του οποίου 21 μαθήτριες υπήρξαν θύματα πνιγμού το έτος 1972 στην

Γεωργιούπολη Χανίων.

Το Μνημείο των 110 Μαρτύρων στα Μισίρια, στην περιοχή του οποίου το 1941 εκτελέστηκαν οι μάρτυρες και τα σώματα των οποίων δεν τάφηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους φυσιολογικά αλλά ρίχτηκαν σε πηγάδι, πυρπολήθηκαν και σκεπάστηκαν από την άμμο.

Το Εβραϊκό νεκροταφείο, στον χώρο που στεγάζεται σήμερα το ΚΤΕΛ Χανίων-Ρεθύμνου, που οι τελευταίοι απόγονοι των εκεί ενταφιασμένων έχασαν τη ζωή τους οδεύοντας προς τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όταν το πλοίο Ταναΐς με το οποίο μεταφέρονταν τορπιλίστηκε από συμμαχικό υποβρύχιο στο Κρητικό Πέλαγος.

Το κτήριο στο οποίο σήμερα στεγάζεται η Δημοτική Φιλαρμονική, παλιότερα Κλινική *Μιχαήλ Μαρούλη*, που ο γιατρός ιδιοκτήτης της, μέλος της αντίστασης, βασανίστηκε άγρια επί Γερμανοκατοχής και υπέκυψε λίγο μετά την απελευθέρωση.

Την οικία Νικολάου Ανδρουλιδάκη στην οδό Χορτάτζη, που διετέλεσε έδρα της Κράις Κομαντατούρ και σε μέρος της οποίας εξακολουθούσε να κατοικεί ο ιδιοκτήτης της, σημαίνον πρόσωπο της Αντίστασης.

Τη θέση της πανέμορφης Ατσιπουλιανής Καμάρας, για την ανατίναξή της στις 13 Οκτωβρίου 1944.

Την συρματοπλεγμένη Σκάρπα, για αναφορά στους διαμελισμούς των ανύποπτων Ρεθεμνιωτών στα γερμανικά ναρκοπέδια αλλά και εκείνων που διακινδύνευαν την απενεργοποίησή τους προκειμένου να αποκομίσουν την γέμιση και το μεταλλικό τους περίβλημα.

Τον χώρο του Γηπέδου της Σοχώρας, για την ανάμνηση του τρόμου των γερμανικών βομβαρδισμών με την κατάρρευση του κτηρίου των Στρατώνων αλλά και το τσαλαπάτημα του κόσμου κατά τα «Αρκάδια» της 8ης Νοεμβρίου 1967, όταν επικράτησε πανικός, με αποτέλεσμα τον θανάσιμο τραυματισμό μιας γυναίκας και τον βαρύ τραυματισμό άλλων δέκα θεατών.

Την Πούγκα του Εβλιγιά και τα πυροβολεία στα Περιβόλια και στην Κορφή του Αγιοβασιλιώτικου δρόμου, για την ανάμνηση του τρόμου που είχε επικρατήσει στο Ρέθυμνο κατά τις ανατινάξεις των πυρομαχικών από τα αποχωρούντα γερμανικά στρατεύματα το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου του 1944.

Το σημερινό ξενοδοχείο Αχιλλειον και το παρκάκι των Τεσσάρων Μαρτύρων, όπου σε εκεί κατοικία και κατάστημα των Κασαπιών οι δωσίλογοι της Γερμανοκατοχής διέπραξαν πολλές φρικαλεότητες.

Το προάστιο του Μασταμπά, όπου κατά τη δεκαετία του 1960 είχαν σημειωθεί αλλεπάλληλες επιθέσεις ανωμάλου/ων σε ζευγάρια που κατέφευγαν στην αραιοκατοικημένη τότε περιοχή για ερωτικές περιπτώξεις.

Την παλιά Ολυμπιακή, απέναντι από τα γραφεία της εφημερίδας Κρητική Επιθεώρηση, απ' όπου κόπηκαν τα εισιτήρια πολλών Ρεθεμνιωτών για την πτήση του αεροσκάφους που κατέπεσε στις 8 Δεκεμβρίου 1969 στην Κερατέα με 90 θύματα.

Τον λόφο του Εβλιγιά και τον ναό του Αγίου Ιωάννη, μέχρι τον οποίο έφτασε η τεράστια πυρκαγιά στο δάσος, που κινδύνεψε να περάσει και στην ίδια την πόλη του Ρεθύμνου.

Το 2^ο Δημοτικό Σχολείο, αλλά και οποιοδήποτε άλλο σχολικό συγκρότημα των μέσων του 20ού αιώνα, για τον τρόπο που διακατείχε τους μαθητές της εποχής εκείνης να μην αναφερθεί το όνομά τους στο Ποινολόγιο και να μη μειωθεί η διαγωγή τους.

Την παραλία του Ρεθύμνου, για ανάμνηση του περιστατικού του πύθωνα που είχε προ ετών εμφανιστεί εκεί και που άθελά του είχε διασπείρει τον πανικό στους περιπατητές.

Το εσωτερικό των κρατητηρίων του αστυνομικού τμήματος της Λεμονές, σήμερα, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα,

με τις μεσαιωνικές συνθήκες κράτησης όσων έχουν την ατυχία να φιλοξενηθούν σ' αυτές. Η ανάμνησή τους μένει παντοτινή!

Βασική βιβλιογραφία

Βαλαρής, Θ., *Μια πόλη αναμνήσεις*, Ρέθυμνο 2005.

Γιαπιτζόγλου Κ., «Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία του Ρεθύμνου: τα αποτελέσματα από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες», στο Βαρθαλίτου Π. (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 1*, Ρέθυμνο 2010, 578-588.

Γιαπιτζόγλου Κ., *Η διαδρομή ενός μνημείου στο χρόνο: Καθολικό της Μονής Santa Maria των Αυγουστινιανών μοναχών*, Ρέθυμνο 2008.

Γρυντάκης Γ., *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1998.

Δεττοράκις Ι., «Από το παλαιόν Ρέθυμνον», *εφημερίδα Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 8-7-1949 έως 20-4-1950.

Δημακόπουλος Ι., «Το Ρέθυμνο στα 1573», *Κρητικά Χρονικά* τ. 23 (1971), 322-340.

Δημακόπουλος Ι., *Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1977.

Εκκεκάκης Γ., «Ένα περιηγητικό κείμενο του Παύλου Βλαστού με ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το ιστορικό παρελθόν του Ρεθύμνου», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 13 (1997), 131-140.

Εκκεκάκης Γ., *Ρεθεμνιώτες που πέρασαν αφήνοντας ίχνη*, τ. Α' και Β', Ρέθυμνο 2007.

Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο Ρεθύμνου (επιμ. Α. Τζανιδάκης), *Ρεθυμνοδωνυμικά*, Ρέθυμνο 1992.

Επιτροπάκης Π., «Ρωσικοί τάφοι στο νεκροταφείο Ρεθύμνου», στο Τρούλης Μ. (επιμ.) *Η Ρωσική παρουσία στο Ρέθυμνο, 1897-1909. Πρακτικά Συνεδρίου (Ρέθυμνο 19-21 Οκτωβρίου 2007)*, Ρέθυμνο 2011, 511-553.

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, *Αρχαιολογικός Άτλαντας-Στα χρόνια των Οθωμανών-Οθωμανικά Μνημεία*, digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_monuments_display.php.

Καλοκύρης Κ., *Ιστορία της πόλεως Ρεθύμνης. Α' Η αρχαία Ρίθυμνα*, Αθήναι 1950.

Καμηλάκης Χ., *Ο Μητροπολιτικός Ιερός Ναός Τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1999.

Κοκονάς Ν., *Το βενετσιάνικο Ρολόι του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1995.
Λαδιά Ε., «Ένα τραγικό γεγονός στα φιλά ελέω... λογοκρισίας», *Ρεθεμνιώτικα Νέα* φ. 16/17-1-2016.

Μαλαγάρη Α. – Στρατιδάκης Χ., *Ρέθυμνο, Οδηγός για την πόλη*, Αθήνα 1985.

Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου, *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, επιμ. Σ. Αλεξίου-Μ. Αποσκήτη, Αθήνα 1995.

Νενεδάκης Α., *Ρέθεμνος. Τριάντα αιώνες πολιτεία*, Αθήνα 1983.

Πανταζής Δ., «Το Πολωνικό Νεκροταφείο», στο Τρούλης Μ. (επιμ.) *Η Ρωσική παρουσία στο Ρέθυμνο, 1897-1909. Πρακτικά Συνεδρίου (Ρέθυμνο 19-21 Οκτωβρίου 2007)*, Ρέθυμνο 2011, 555-558.

Παπαδάκης Κ. Ηλ. (επιμ.ελ.), *Γλυπτά και ενεπίγραφες πλάκες του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2000.

Παπαδάκης Κ. Ηλ., *Ρέθυμνο 1900-1950. Το Ρέθυμνο που μας κληροδότησε το σημερινό Ρέθυμνο*, τ. Α' και Β', Ρέθυμνο 2010.

Παπιομούτογλου Γ. (επιμ.), *Έγγραφα Ιεροδικείου Ρεθύμνης*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου, Ρέθυμνο (1995).

Πετρακάκη Αθ., *Πυξίδα. Οδηγός για την Ιστορία του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2008.

Πλατάκης Ε., «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *περιοδικό Κρητικά Χρονικά*, τ. 4 (1950), 463-526.
Ποθουλάκης Δ., *Το Ρέθεμνος που έφυγε*, Αθήνα 2008.

Πολιουδάκης Μ., *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο*, Αθήνα 1983.

Πρεβελάκης Π., *Το χρονικό μιας πολιτείας*, Αθήνα 1983.

Πρώτο Γυμνάσιο Ρεθύμνης (επιμ. Παπαδάκης Κ.), *Ο λόφος του Τιμίου Σταυρού χθες και σήμερα*, Ρέθυμνο 1994.

Στεριώτου Ι., *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1560 - 1646)*, τ. Α' και τ. Β', Αθήνα 1992, β' έκδοση.

Στρατιδάκης Χ., *Ρέθυμνο και θάλασσα. Μια ιστορική σχέση*, Ρέθυμνο 2013.

Τσιριμονάκη Μ., *Εν Ρεθύμνω*, Ρέθυμνο 1997.

Τσιριμονάκη Μ., *Ρεθεμνιώτες. Αφηγήματα*, Ρέθυμνο 2000.

Τσουδερός Γ., *Αφιέρωμα στην ιστορία της Κρήτης κ' ειδικότερα του Ρεθέμνου 1536 ως 1924*, Ρέθυμνο 1995.

Περιηγήσεις με τον Χάρη Στρατιδάκη

Περιήγηση στον διαχρονικό μνημειακό πλούτο της πόλης του Ρεθύμνου
Περπατώντας στο Ρέθυμνο και ανιχνεύοντας ψηφίδες της ευρωπαϊκής
ιστορίας του

Θαλασσινές ιστορίες του Ρεθύμνου: ανατολική ακτογραμμή

Θαλασσινές ιστορίες του Ρεθύμνου: δυτική ακτογραμμή

Περίπατος στα ενάλια σπήλαια του Ατσιπόπουλου, από τον Περιστερέ
μέχρι τη Ζουρίδα

Αναζητώντας την γοθτική τέχνη, την Αναγέννηση και το μπαρόκ στα
καντούνια και στις γρότες του Ρεθύμνου

Ανιχνεύοντας την ιστορία της γεύσης στο Ρέθυμνο

Μπαινοβγαίνοντας με τους μαθητές μας στην χρονομηχανή του
Ρεθύμνου

Προμαχώνες και κανονιοθυρίδες, κολισαύρες και πετρομαρουλίδες:
περιήγηση στον μνημειακό, χλωριδικό και πανιδικό πλούτο των τειχών
της Φορτέτζας του Ρεθύμνου

Το Ρέθυμνο του τρόμου: ιστορική πραγματικότητα και αστικοί μύθοι

Προετοιμάζονται για εμφύχωση:

Οι δρόμοι του νερού: ανακαλύπτοντας το πολύτιμο αγαθό σε κρυμμένα
υδραγωγεία, κρήνες και πηγάδια του Ρεθύμνου

Περίπατος στην εκπαιδευτική ιστορία του Ρεθύμνου

Γνωριμία με τα σπήλαια της πόλης του Ρεθύμνου

Άρωμα Προκυμαίας

Από τους Πέρα Γαλήνους μέχρι την Καμαρόλα: περιήγηση στην
ανατολική ακτογραμμή του Νομού Ρεθύμνου

Γνωριμία με την βιομηχανική κληρονομιά του Ρεθύμνου